

γνωστικής συνείδησης αλλά και της ηθικής συνείδησης, όπως γίνεται φανερό και στην ηθική του Kant.

Ο Kant δέχεται ότι η ηθικότητα μπορεί να προσδιοριστεί μόνον με την αναφορά στην έσωτερικότητα της αγαθής βούλησης. Η τελευταία συνάπτεται προς την καθαρή βούληση και έτσι η απόλυτότητα και η γενικότητα του ηθικού αγαθού παραπέμπουν ή μιιά στην άλλη. Η συστηματική ανάλυση της ηθικής του Kant δείχνει ότι υπάρχει διαδοχικός συσχετισμός μεταξύ φρονήματος, προσωπικού πρακτικού κανόνα και ηθικού νόμου, ο οποίος αποτελεί και την έσχατη πηγή έγκυρότητας των ηθικών δεσμεύσεων. Η διαφοροποίηση μεταξύ άφενός του ηθικού ύποκειμένου, το οποίο ανακαλύπτει την ηθικότητα ως δέον και αφετέρου του έλλόγου έμβιου όντος που ανακαλύπτει την ηθικότητα ως «τέλος» είναι προφανής. Ωστόσο και για τον Kant το πρόβλημα της άρετης έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως προκύπτει από τη *Μεταφυσική των ήθων*. Σε αυτό το έργο η άρετη προσδιορίζεται σε αναφορά προς το καθήκον και έχει ως σκοπό να μειώσει την ένταση μεταξύ καθήκοντος και ροπής, δηλαδή μεταξύ ηθικότητας και αισθητικότητας. Ο Kant βεβαίως αποδίδει την αποκλειστική προτεραιότητα στο καθήκον, αλλά με την έννοια της φιλίας δημιουργεί συγχρόνως τη δυνατότητα υπέρβασης της ίδιας της θεωρίας του. Η πρακτική αγάπη προς τον (συν)άνθρωπο, ή φιλία, συμπυκνώνεται στο καθήκον της ευεργεσίας και αποτελεί συγκεκριμενοποίηση της προσπάθειας του ανθρώπου να φθάσει στην αγιότητα. Σύμφωνα με τα έπιχειρήματα της συγγραφής, ο Kant αφήνει τη φιλία στα όρια της ηθικότητας και παρερμηνεύει την αγιότητα, διότι την μεταβάλλει σε άρετη του πεπερασμένου όντος. Έπι πλέον η διάκριση μεταξύ άρετών που είναι και καθήκοντα και η κατάταξή τους δημιουργεί ένταση και στον συσχετισμό αγάπης και σεβασμού. Στην πραγματικότητα οι αντίληψεις του Kant για την φιλία δεν παρουσιάζουν σαφή συνοχή, διότι ο φιλόσοφος αίρει μόν στη συστηματική θεώρηση την αντιπαράθεση της παθολογικής προς την πρακτική αγάπη, αλλά συγχρόνως δημιουργεί νέες άδικαιολόγητες άπορίες. Ωστόσο ο Kant συνδέει την φιλία με την ισότητα των ανθρώπων και φθάνει στην έννοια του φίλου του ανθρώπινου γένους, ο οποίος θεωρεί ως προσωπική αρχή των πράξεών του την ιδέα της κοινότητας των ανθρώπων που δεσμεύονται άμοιβαίως για την επίτευξη του αγαθού. Έτσι ο Kant καταλήγει στην προβολή του ήθους της ανθρωπινότητας ως ήθους φιλίας.

Η μελέτης της Maria Fasching παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως έρμηνευτική προσέγγιση ενός προβλήματος που θεωρείται ότι ανήκει στην ιστορία, ενώ πράγματι έχει έπικαιρότητα και για τη σύγχρονη φιλοσοφική ηθική.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γιάννης Τζαβάρας (επιμ.). *Συμπόσιο Wittgenstein*. Δωδώνη 1991, σελ. 206.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σήμερα η ελληνική βιβλιογραφία για τη φιλοσοφία του L. Wittgenstein. Η προσπάθεια ξεκίνησε πριν δύο δεκαετίες με πρωτότυπες για την εποχή εργασίες, όπως του καθηγητή Κωνσταντίνου Βουδούρη, *Η θεωρία του νοήματος έν τη φιλοσοφία του L. Wittgenstein*, Αθήνα (1972), και πλουτίστηκε με αξιόλογες μεταφράσεις των έργων του φιλοσόφου. Αναφέρονται οι μεταφράσεις του Trac-

tatus Logicophilosophicus από τον Θ. Κιτσόπουλο (1978) και η μετάφραση των *Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν* από τον Π. Χριστοδουλίδη. Τέλος μεταφράστηκαν με υποδειγματικό και έγκυρο τρόπο το *Μπλέ και τό καφέ βιβλίο* (Κ. Κωβαίος, 1984), το *Πολιτισμός και αξίες* (1986) από την καθηγήτρια Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου και Δρα Κωστή Κωβαίο και το *Περί βεβαιότητας* (1989) από τον καθηγητή Κ. Βουδούρη. Εκτός βέβαια από τις μεταφράσεις και άλλα δημοσιεύματα έχουν κυκλοφορήσει τα οποία εξετάζουν όψεις της φιλοσοφίας του Βιενναίου φιλοσόφου.

Πρόσφατα εκδόθηκαν σ' ένα τόμο οι μελέτες που διαβάστηκαν ως Ανακοινώσεις στο Φιλοσοφικό Συμπόσιο για τον Wittgenstein. Το συμπόσιο αυτό οργανώθηκε απ' τον Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης από 15 έως 17 Δεκεμβρίου 1989 στο Ρέθυμνο, με την ευκαιρία των 100 χρόνων από τη γέννηση του φιλοσόφου.

Ο τόμος περιλαμβάνει κείμενα Ελλήνων μελετητών του Wittgenstein και την επιμέλεια της έκδοσης αυτής είχε ο Καθηγητής Γιάννης Τζαβάρας. Οι Ανακοινώσεις καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα προβληματισμών γύρω από τη φιλοσοφική σκέψη του L. Wittgenstein. Μερικές απ' αυτές μεταφέρουν σύγχρονες συζητήσεις που προσπαθούν να ρίξουν φως στο «εφτασφράγιστο μυστικό του Wittgenstein». Όπως τονίζει και η καθηγήτρια Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου στην εισαγωγική εισήγησή της για το Συμπόσιο («Το φαινόμενο Wittgenstein, προλεγόμενα στο συμπόσιο», σελ. 11-15), ο «σκοτεινός του αιώνα μας παραμένει πάντα αίνιγμα, παράδοξο και ανοιχτή πρόκληση στην έρευνα και τη φαντασία» (σελ. 13).

Οι Ανακοινώσεις μπορούν να χωριστούν σ' εκείνες που ασχολούνται αποκλειστικά με την κριτική και τα προβλήματα του βιτγκενσταϊνικού έργου και σε άλλες που εισάγουν νέα προβλήματα από διαφορετικούς φιλοσοφικούς χώρους. Μπορούν ακόμη εκείνες της πρώτης κατηγορίας να διακριθούν σ' όσες ασχολούνται με την πρώιμη ή την ύστερη φάση του φιλοσόφου και σε όσες ασχολούνται με την ηθική και αναφέρονται στις δύο φάσεις της φιλοσοφίας του Wittgenstein.

Στην πρώιμη φάση εστιάζεται η εισήγηση της Μαρίας Βενιέρη (Το πρόβλημα των αντικειμένων στο Tractatus, σελ. 16-25), όπου εξετάζεται εάν τ' αντικείμενα είναι επιμέρους ή καθόλου όντα και «εάν τ' αντικείμενα μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από τη γλώσσα (σελ. 16). Στην Ανακοίνωση υποστηρίζεται ότι οι δυσκολίες των ανωτέρω προβλημάτων οφείλονται σε αδυναμίες του συστήματος του Tractatus. Με το μη εκφραστό στο Tractatus ασχολείται ο καθηγητής Κ. Μιχαηλίδης (Ο οριακός και απορητικός στοχασμός του L. Wittgenstein, σελ. 96-104). Όπως υπογραμμίζεται στην Ανακοίνωση, «το νόημα του κόσμου είναι έξω από τα όρια του εκφραστού και αυτοδείκνυται» (σελ. 97), ενώ η συνείδηση στο *Φιλοσοφικές έρευνες* μπορεί να χαρακτηριστεί απορητική» (σελ. 98).

Μια γενικότερη θεώρηση της ύστερης φιλοσοφικής περιόδου του Wittgenstein επιχειρεί με την Ανακοίνωσή του ο Δρ. Κωστής Κωβαίος (Η ερμηνεία του Wittgenstein: ορθοδοξία και αιρέσεις, σελ. 157-199) επισημαίνοντας «τη γενικότερη πλάνη ότι τάχα ο Wittgenstein προβάλλει θέσεις ή εισηγείται θεωρίες» (σελ. 158), ενώ στην ουσία το φιλοσοφικό πρόβλημα είναι μια «νοητική κρίμαπα». Είναι ένα μούδιασμα, κάτι που μας φέρνει σε αμηχανία γύρω από το τι ακριβώς πρέπει να κάνουμε. Πρόκειται για μια κατάσταση που δεν «επιδέχεται απάντηση αλλά θεραπεία, χαλάρωση της έντασης, απαλλαγή από τον παράγοντα που την προκαλεί (ΜΚΒ 95, ΠΑ 51)» (σελ. 161). Μεταφέρεται πλέον το ενδιαφέρον για τη γλώσσα από τη μορφή της λέξης στο ρόλο που

παίζει η συγκεκριμένη σε «γλωσσικά παίγνια», ενώ «το σύνολο των γλωσσικών παιχνιδιών μας ανθρώπινης κοινότητας απαρτίζουν μια μορφή ζωής» (σελ. 165). Η Ανακοίνωση καταλήγει με την επισήμανση ότι οι βιτγκενσταϊνικές σπουδές βρίσκονται σήμερα σε πλανημένο δρόμο, εξαιτίας της ισοπεδωτικής ακαδημαϊκής προσέγγισης που τις τοποθέτησαν στα «πρέπει» ενός αξιοπρεπούς curriculum (σελ. 173).

Θέματα από την ύστερη περίοδο του φιλοσόφου πραγματεύονται οι Ανακοινώσεις των: Άρη Κουτούγκου (Το νόημα ως χρήση ή ως αντίσταση στη χρήση; σελ. 41-50) και Βάσως Κιντή (Η φιλοσοφική διερεύνηση των εννοιών βλέπω (sehen) και βλέπω ως (sehen als), σελ. 26-40). Η πρώτη εξετάζει την παράδοση θέση ότι «αντί της χρήσης ως σύσταση του νοήματος να υιοθετηθεί η αντίσταση στη χρήση» (σελ. 41). Η δεύτερη με αφορμή τις παρατηρήσεις γύρω από τις έννοιες του «βλέπω» και «βλέπω ως» τονίζει ότι το «πρόδηλον» μιας έννοιας είναι η αιτία που παραβλέπει κανείς τις άλλες όψεις ή χρήσεις της (ΦΕ, 29), θεωρώντας ότι η οικειότητα τυφλώνει. Αυτή η διαπίστωση στρέφεται ενάντια στην παραδοσιακή φιλοσοφία, που, τυφλωμένη από το προφανές της καθημερινής επικοινωνίας, προσπερνά τις λεπτές διακρίσεις, την ποικιλία των χρήσεων, τις πολλές όψεις των εννοιών (σελ. 28).

Την ηθική στο έργο του φιλοσόφου εξετάζει η Ανακοίνωση του καθηγητή Θεοδοσίου Πελεγρίνη (Ο ηθικός προσανατολισμός του L. Wittgenstein: πριν και μετά, σελ. 83-95) διακρίνοντας τις συντεταγμένες της ηθικής φιλοσοφίας κατά την πρώιμη φάση σε απόλυτες και σχετικές. Στην ύστερη φάση οι ηθικές αξίες είναι συνυφασμένες με την πραγματικότητα, με την ίδια τη ζωή και τα γεγονότα που την συγκροτούν (σελ. 92). Συνάπτεται μάλιστα το γεγονός της ύπαρξης διαφορετικών ηθικών ιδεολογιών με την ύπαρξη διαφορετικών μορφών ζωής. Τέλος υποστηρίζεται ότι «...αντί της μάταιης τελικής αναζήτησης απόλυτων ηθικών αξιών, θα πρέπει να εγκύψουμε στη ζωή και στις διάφορες μορφές της να επισημάνουμε και να σεβαστούμε την πολυμορφία των αξιών, οι οποίες χωρίς να ταυτίζονται λογικά με τα γεγονότα της ζωής και να χάνουν την νοηματική αυτονομία τους, προσδιορίζουν ωστόσο τον ηθικό τρόπο που ζουν οι άνθρωποι» (σελ. 93). Στο ίδιο κλίμα και με άξονα την κοινωνική πρακτική κινείται η Ανακοίνωση της καθηγήτριας Μυρτώς Δραγώνα-Μονάχου (Η δικαιοσύνη και η πρακτική των δικαιωμάτων σελ. 105-119). Τα δικαιώματα είναι μορφές συμπεριφοράς που έχουν νόημα και διέπονται από κανόνες και πρόκειται για κοινωνικά φαινόμενα που κατανοούνται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ασκούνται. «Για να θεωρείται κάτι δικαίωμα, πρέπει να μπορεί να ταυτιστεί μέσα στη γλώσσα της πρακτικής των δικαιωμάτων και να θεμελιώνεται στους κανόνες και τις συμβάσεις που διέπουν τις πρακτικές» (σελ. 114).

Ο δεύτερος κύκλος εισηγήσεων καλύπτει μια ευρύτατη θεματική με πρώτη την Ανακοίνωση του καθηγητή Παύλου Χριστοδουλίδη (Ο Wittgenstein και η φιλοσοφία των μαθηματικών, σελ. 51-68). Η Ανακοίνωση ξεκινάει με τη θέση ότι οι απόψεις του Wittgenstein για τη φιλοσοφία των μαθηματικών αποτελούν συνέχεια των απόψεών του για τη φιλοσοφία της γλώσσας (σελ. 51). «Ο συμβατισμός στο επίπεδο των μαθηματικών αναφέρεται στις συμβάσεις για τον αριθμητικό υπολογισμό και διαφέρει από τα διατάγματα που θεσπίζουν οι άνθρωποι κοινότητες, όπως, λ.χ., είναι οι κώδικες οδικής κυκλοφορίας. Ο συμβατισμός συναιρεί το a priori και το αναγκαίο και τα εντοπίζει στη γλωσσική σύμβαση» (σελ. 56). Χαρακτηριστικό της μαθηματικής θεωρίας του φιλοσόφου είναι το στοιχείο της εφαρμογής. «Κάτι είναι μαθηματική απόδειξη μόνο, όταν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το αποτέλεσμά του ως κριτήριο για την αποδοχή

άλλων μαθηματικών αποτελεσμάτων» (σελ. 58). Στο χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών κινείται και η Ανακοίνωση του Γιώργου Ρουσόπουλου (Ο νόμος του αποκλειόμενου τρίτου στον Brouwer και τον Wittgenstein σελ. 69-82) η οποία ασκεί κριτική στα μαθηματικά και την τάση αναζήτησης θεμελίων. Ο Wittgenstein έρχεται σε αντίθεση με τον Brouwer για τον οποίο η μαθηματική δραστηριότητα είναι «πρωταρχική νοητική δραστηριότητα ανεξάρτητη από γλώσσα και λογική» (σελ. 69). Η διαφωνία τους εστιάζεται και στην ισχύ του νόμου του αποκλειόμενου τρίτου, τον οποίο απορρίπτει ο Brouwer. Η Ανακοίνωση προβάλλει την άποψη ότι, αντίθετα απ' ότι υποστηρίζει ο φιλόσοφος Wittgenstein, η φιλοσοφία παρέχει το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν ν' αναπτυχθούν εναλλακτικές μαθηματικές πρακτικές όπου μεταξύ των άλλων δεν ισχύει καθολικά ο νόμος του αποκλειόμενου τρίτου» (σελ. 70).

Τέλος με το θέμα της γλωσσαναλυτικής μεθόδου ασχολείται ο Στέλιος Βιρβιδάκης (Η γλωσσαναλυτική μέθοδος και το πρόβλημα της φιλοσοφικής γνώσης σελ. 118-138). Η εργασία επιχειρεί «να επισημάνει κάποιες αμφισβητήσιμες αφηρητικές προϋποθέσεις και θεμελιακές παραδοχές της προσέγγισης των γλωσσαναλυτών» (σελ. 113). Τη σχέση του Wittgenstein με τον Marx εξετάζει η Άννα Λάζου (Marx και Wittgenstein: Η πράξη και η φιλοσοφία σελ. 139-156). Παρ' όλη τη διαφορά ύφους και στόχων υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι οι ομοιότητές τους συγκεντρώνονται γύρω από την αντίληψή τους για τον άνθρωπο και την αρμόζουσα κατανόηση της πράξης (σελ. 139).

Παρά το περιορισμένο της θεματικής και παρά το γεγονός ότι πολλές γόνιμες όψεις της φιλοσοφίας του Wittgenstein δεν εξετάστηκαν σ' αυτό το Συμπόσιο, εν τούτοις το βιβλίο είναι χρήσιμο για όσους ασχολούνται με τη φιλοσοφία του εν λόγω φιλοσόφου.

ΕΛΕΝΗ ΕΡΓΑ
ΕΜΥ ΤΟΜΕΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Αθανασίας Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, εκδ. Διεθνές Κέντρο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας, Επιστημονικές Μελέτες 1, Αθήνα 1989, σχ. 8ο, σ. 158.

Η διερεύνηση αισθητικών κατηγοριών και εννοιών, όπως λ.χ. το ωραίο και το υψηλό στη φύση και στην τέχνη, το γούστο, η φαντασία, το συναίσθημα, ο λόγος, η μεγαλοφυΐα, η καλλιτεχνική δημιουργία, η εκφραστικότητα, ο ενθουσιασμός ή η έμπνευση κ.ά., άρχισε, όπως είναι γνωστό, συστηματικότερα, να γίνεται απ' ό,τι μέχρι τότε στις αρχές του 18ου αιώνα κυρίως με το έργο των Άγγλων, των Σκώτων και των Γάλλων Διαφωτιστών, οι προσπάθειες των οποίων έχουν ήδη αναγνωρισθεί ως μια σημαντική προσφορά στην ιστορία των ιδεών και στη μεταγενέστερη αυτονόμηση της Αισθητικής ως ανεξάρτητου φιλοσοφικού κλάδου. Η διερεύνηση βέβαια αυτή πραγματοποιήθηκε κατά κάποιο τρόπο έμμεσα, δηλαδή στα περιορισμένα πλαίσια της λογοτεχνικής κριτικής και της νέας ρητορικής, που από τέχνη του λέγειν η οποία στηριζόταν στην αριστοτελική συλλογιστική μετετράπη σε ένα είδος γενικής θεωρίας της λογοτεχνίας με βάση την εμπειρική λογική και με στόχο την παροχή πρακτικής βοήθειας σε όσους ενδιαφέρονταν για την καλλιέργεια του προφορικού και του γραπτού λόγου. Γι' αυτό και δεν είναι παράδοξο το ότι οι κοινοί τόποι των αισθητικών αναζητήσεων των Ευρωπαίων